

Rozdział 1

Europa Środkowa jako problem badawczy

„Czy Europa Środkowa istnieje?”

Jedną z ofiar tej niespodziewanej odwilży [1989 roku – przyp. aut.] stał się jeden z najpiękniejszych mitów intelektualnych, mit wspólnoty mieszkających tu narodów. Biegający pomiędzy blokowiskami nowych osiedli, obciążeni papierami, matrycami, gazetkami albo nadajnikami młodzi ludzie wierzyli nie tylko we wspólnotę polskich robotników z polskimi inteligentami realizującą się w społeczeństwie obywatelskim. Wierzyli także we wspólnotę w walce z komunizmem z Czechami, Słowakami, Węgrami, Niemcami z NRD¹.

W 1991 roku, w jednym z pierwszych oficjalnie wydrukowanych numerów drugoobiegowego czasopisma „Obóz” opublikowano artykuł Roberta Bogdańskiego *Prawdziwy koniec Europy Środkowej*. Autor pisał, że koncepcja Europy Środkowej, która jeszcze pod koniec lat 80. cieszyła się wielką popularnością wśród przedstawicieli opozycyjnych środowisk niemal wszystkich krajów regionu, praktycznie z dnia na dzień straciła aktualność i można ją w najlepszym razie badać jako zjawisko historyczne.

Jest to artykuł z wielu względów znamienity. Po pierwsze, wskazuje na ważny związek tej koncepcji ze środowiskami opozycyjnymi czy przedstawicielami szeroko pojętej kultury nieoficjalnej w krajach tzw. bloku wschodniego. Możemy wręcz mówić o podwójnym charakterze tego sprzężenia. Z jednej strony, można definiować Europę Środkową jako

¹ Robert Bogdański, *Prawdziwy koniec Europy Środkowej*, „Obóz” 1991, nr 21, s. 168.

region, w którym działania dysydentów doprowadziły do stworzenia stosunkowo trwałych obiegów kultury niezależnej. Z drugiej – ważne miejsce w dyskusjach dysydenckich środowisk zajmowała właśnie koncepcja Europy Środkowej jako projektu alternatywnego porządku geopolitycznego. Sam „Obóz” jako jeden z wielu tytułów prasy drugoobiegowej, poświęcony właśnie szeroko pojętej problematyce środkowoeuropejskiej, stanowi świetny przykład tego fenomenu.

Po drugie, tekst wpisuje się w długą tradycję pisania o Europie Środkowej jako niezrealizowanej koncepcji, miocie, utopii. Konwencja ta stała się wyraźna już w latach 80. XX wieku, a więc wtedy, kiedy idea ta przeżywała rozkwit. Włączyć się w środkowoeuropejską dyskusję oznaczało często: podać w wątpliwość realność jej przedmiotu.

Po trzecie wreszcie, miało się okazać, że „prawdziwy koniec Europy Środkowej” został – nie po raz pierwszy – ogłoszony przedwcześnie. Środkowoeuropejskie dyskusje po roku 1989 nie tylko nie ucichły, ale wręcz przybrały na sile i do dziś owocują licznymi przedsięwzięciami badawczymi, kulturalnymi, publicystycznymi czy literackimi. Z każdym rokiem przybywa specjalistycznych tomów poświęconych tematowi Europy Środkowej. Większość z nich zaś odnosi się do projektów Europy Środkowej z lat 70. i 80. XX wieku, wskazując w nich źródła współczesnego sposobu konceptualizacji tego pojęcia. Pojawiają się też wznowienia tekstów dawno opublikowanych i tłumaczenia zagubionych.

Zatrzymajmy się na chwilę przy dwóch ostatnich punktach. Tekstów przekonujących o tym, że Europa Środkowa jest tylko mitem, utopią bądź postulatem, jest równie wiele, co artykułów opisujących (domniemaną) specyfikę środkowoeuropejskiej rzeczywistości. Razem zaś tworzą ogromny korpus. Sporządzenie rzetelnego sprawozdania ze środkowoeuropejskiej literatury wymagałoby żmudnej kwerendy w bibliotekach węgierskich, czeskich, polskich, słoweńskich, chorwackich, austriackich, litewskich, ukraińskich, białoruskich, niemieckich i włoskich. Wskazane byłoby sprawdzenie również archiwów amerykańskich uniwersytetów, ale spis

taki prawdopodobnie pozostawałby w dalszym ciągu daleki od kompletności. Obszerny spis bibliograficzny, obejmujący pozycje czeskie, polskie, a także anglo- i niemieckojęzyczne, zawierający monografie i tomy zbiorowe, ale także pojedyncze artykuły i tematyczne numery czasopism, został opublikowany w tomie *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problem* (W kleszczach historii. Europa Środkowa jako pojęcie i problem) pod redakcją Jiřígo Trávníčka i liczy sto pozycji, podzielonych według klucza tematycznego: geopolityka i historia oraz kultura, literatura, powieść. Możemy jednak zakładać, że również on nie jest kompletny.

Lektura tekstów poświęconych Europie Środkowej nie tylko jednak skłania do stwierdzenia, że stworzenie najbardziej nawet kompletnej bibliografii nie przyczyniłoby się do pogłębienia naszej wiedzy na temat tego fenomenu. Jest też zadaniem niewdzięcznym. Z pewną jedynie przesadą można by powiedzieć, że przeczytać jeden tekst o Europie Środkowej, to jak przeczytać wszystkie. Czytane w większej liczbie jawią się one często jako powtarzalne i monotonne. Redundancja środkowoeuropejskich tekstów jest uderzająca i choć odnosi się do wytworów zaawansowanej kultury typograficznej, musi budzić skojarzenia z opisywanymi przez badaczy przekazów ustnych regułami formułczości czy addytywności. Powtarzają się całe schematy narracyjne, egzemplifikacje, cytaty, postaci, figury, historyczne wydarzenia, a nawet anegdoty. Autorzy powołują się na ten sam zestaw tekstów; posługują się podobnymi środkami retorycznymi, w podobny sposób konstruują też swoje wywody.

Czy jest zatem sens wkraczać na to gęsto zaludnione terytorium i dodawać do nieprzebranej środkowoeuropejskiej bibliografii jeszcze jedną pozycję? Celem tej książki nie jest odpowiedź na powracające niemal rytualnie, wyrażone wprost w klasycznym dziś eseju Timothy'ego Gartona Asha pytanie: *Czy Europa Środkowa istnieje?* Zadowolającej odpowiedzi udzielił na nie w wywiadzie dla „Krasnogrudy” jeden z głównych animatorów środkowoeuropejskich dyskusji w latach 80. XX wieku, węgierski intelektualista

György Konrád: „jeżeli ktoś mówi «tu jest Europa Środkowa», to trzeba potwierdzić, że jest”². Tym bardziej nie stawiam sobie za cel znalezienia zadowalającej wszystkich definicji terytorialno-historyczno-kulturowej Europy Środkowej. Zgódźmy się bowiem, że jest tyle potencjalnych map Europy Środkowej, ile autorów i autorek skłonnych włączyć się do tej dyskusji; zarysowane przez nich granice, a nawet nazwy (Europa Środkowa, Centralna, Środkowo-Wschodnia, Mitteleuropa...) będą zaś zależęć, między innymi, od ich aktualnego usytuowania i czasu, w którym zabierają głos.

Przedmiotem badawczego zainteresowania jest pytanie, dlaczego pojęcie to, choć nieustannie bywa podawane w wątpliwość i krytykowane, jednocześnie od dziesięcioleci jest tak chętnie aktualizowane; jakie funkcje spełniało na przestrzeni różnych dekad i w jakich celach przywoływali je w różnych historycznych momentach intelektualiści, politycy czy artyści zarówno w krajach regionu, jak i na Zachodzie. Nie bez znaczenia będą też pytania, które nachodzić mogą czytelników środkowoeuropejskich tekstów: dlaczego są one tak powtarzalne i mgliste i dlaczego tak trudno napisać na temat Europy Środkowej „coś nowego”.

Interesować mnie będzie wąski wycinek tej debaty, a mianowicie dyskusje poświęcone problematyce środkowoeuropejskiej toczone w latach 70. i 80. XX wieku na łamach nieoficjalnych wydawnictw w Polsce i Czechosłowacji – ich przebieg, specyfika obiegu, treść i uczestnicy. Za tym wyborem przemawia nie tylko intensywność sporów wokół Europy Środkowej w tych dwóch krajach, wielość przedsięwzięć związanych z tym tematem czy udział polskich i czeskich intelektualistów w inicjowaniu debat o międzynarodowym zasięgu, lecz także liczne punkty przepływu i współpracy między polskimi i czeskimi środowiskami. Specyfika historii kultury polskiej i czeskiej umożliwi śledzenie zarówno pewnych analogii i podobieństw, jak i różnic, miejsc konfliktowych

² *Człowiek rozgląda się i widzi, że ma wielką rodzinę... Rozmowa o Europie Środkowej z György Konrádem*, „Krasnogruda” 1993, nr 1, s. 35.

i zjawisk, które – na pozór podobne – wypełniane były innymi treściami i znaczeniami. Tak wytyczony obszar badań umożliwi nam wgląd w wiele zjawisk istotnych dla kultur czeskiej i polskiej lat 70. i 80., przede wszystkim zaś pozwoli uchwycić zawężenia problemów, których znaczenie odsłania się współcześnie. Jednocześnie przykłady polskich i czeskich projektów Europy Środkowej posłużyć mogą jako *pars pro toto* przedsięwzięć charakterystycznych dla tego regionu. Dyskusje nad Europą Środkową, które w tym samym czasie miały miejsce na Węgrzech czy w (krajach byłej) Jugosławii, będą stanowić ważne uzupełnienie tej panoramy.

Idee, teksty, projekty

U źródeł różnego rodzaju kłopotów i kontrowersji związanych z pojęciem Europy Środkowej mógł leżeć jego geograficzny rodowód³. Przekonanie, że przedmiotem

³ Z bogatej literatury poświęconej problematyce środkowoeuropejskiej warto wymienić kilka najważniejszych pozycji. Na temat kształtowania się samego pojęcia Europy Środkowej zob. Andrzej Czarnocki, *Europa Środkowa. Europa Środkowowschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 1994, nr 1; Tadeusz Kisielewski, *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1992; Piotr Wandycz, *O historycznej tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 3; Radosław Zenderowski, *Europa Środkowa jako „ucieczka przed Wschodem” czy „pomost” między Wschodem i Zachodem?*, w: *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. Radosław Zenderowski, Ossolineum, Wrocław 2004; *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problem*, red. Jiří Trávníček, Host, Brno 2009; Antoni Podraza, *Co należy rozumieć pod pojęciem „Europa Środkowa” na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Europa Środkowa – nowy wymiar dziedzictwa. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2001*, red. Jacek Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2002; Piotr Eberhard, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, „Przegląd Geograficzny” 2005, nr 77; Karl Schlögel, *Środek leży na wschodzie: Europa w stadium przejściowym*, przeł. Andrzej Kopacki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005; Maria Todorova, *Balkany wyobrażone*, przeł. Piotr Szymor, Magdalena Budzińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.

środkowoeuropejskich dyskusji jest – historyczna, polityczna, kulturowa – rzeczywistość tego regionu, prowadziło do konsternacji, kiedy okazywało się, że tworzone w dyskusjach obrazy nie przystają do środkowoeuropejskich realiów. Już na przełomie lat 70. i 80., kiedy termin „Europa Środkowa” przeniknął z dyskursu geopolitycznego do dyskusji intelektualistów, przedmiotem rozważań stał się jego problematyczny status. Zaczęły pojawiać się takie klasyfikacje, jak „mit”, „utopia”, „postulat”, a także określenia w rodzaju: „królestwo ducha”, „retorta nowej wrażliwości”. Sami uczestnicy tych debat mieli intuicję, w jaki sposób rozwiązać ten problem: „dyskusja o Europie Środkowej przesuwa się coraz bardziej z obszaru nostalgicznych wspomnień, za czymś, co zaniknęło bądź zanika, w stronę aktualnej konkretyzacji [...], nowa idea Europy Środkowej stopniowo zyskuje coraz wyraźniejszą formę” – pisali redaktorzy samizdatowego pisma „Střední Evropa”⁴. Podobnie wyrażał się Ash: „ta nowa Europa Środkowa jest właśnie tym – ideą. Jeszcze nie

Na temat historii regionu zob. Jenő Szűcs, *Trzy Europy*, przeł. Jan Maria Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1995; Krzysztof Pomian, *Europa i jej narody*, przeł. Małgorzata Szpakowska, Słowo / Obraz terytoria, Gdańsk 2004; Jerzy Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1998; István Bibó, *Nęcza małych państw wschodnioeuropejskich*, w: tegoż, *Eseje polityczne*, przeł. Jerzy Snopek, Universitas, Kraków 2012; Oskar Halecki, *The Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, The Ronald Press Company, New York 1952. W kształtowaniu się refleksji nad Europą Środkową jako pewną wspólnotą kulturową duży udział miały też prace z obszaru historii sztuki i kultury, szczególnie te poświęcone kulturze monarchii habsburskiej lub kręgowi wiedeńskiej moderny, zob. Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, Vintage, New York 1981; Allen Janik, Stephen Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, Simon and Schuster, New York 1973; Claudio Magris, *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*, Einaudi, Torino 1963; Tomasz Grygłewicz, *Malarstwo Europy Środkowej 1900–1914. Tendencje modernistyczne i wczesnoawangardowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992.

⁴ *Úvodní poznámka*, „Střední Evropa” 1986, nr 6, s. 1.

istnieje”⁵. Sformułowanie „idea Europy Środkowej” stało się użytecznym związkiem frazeologicznym, umożliwiającym odsunięcie na bok pytania o geograficzne współrzędne tego terminu czy jego precyzyjne definiowanie. Choć korzystało z niego wielu komentatorów, częściej służyło jednak wyrażeniu negatywnej opinii – jako „idea kilku intelektualistów” koncepcja przedstawiana była jako chimeryczna i nietrwała. Rzadko natomiast towarzyszyła temu sformułowaniu próba spojrzenia na środkowoeuropejską problematykę przez pryzmat historii idei. Tymczasem możemy widzieć Europę Środkową jako szczególnego rodzaju ideę społeczną, zgodnie z definicją Ludwika Krzywickiego, według której „Wyłoniona idea jest w gruncie rzeczy sformulowaniem zadania, które życie powoli stworzyło w sposób żywiolowy, i wskazuje, na jakiej drodze zainteresowani będą szukali rozwiązania, tj. jakie urządzenia prawno-polityczne odpowiedzą ich aspiracjom”⁶. W dodatku, by znów nawiązać do klasycznej rozprawy Krzywickiego, ideę wędrującą, przekraczającą granice i rozwijającą się równolegle w różnych środowiskach i przyjmującą różną formę zależnie od kontekstu społecznego, historycznego i politycznego. A wreszcie – „ideę praktykowaną” – z której wyrastały różnorodne działania i przedsięwzięcia.

Wychodząc od tych rozpoznań, chciałabym więc ukazać wielowymiarowe, nieredukowalne do bieżących geopolitycznych sporów znaczenie (czy raczej: zawężlenie znaczeń) idei Europy Środkowej. Jej sens nie jest autonomiczną, trwałą, z góry nadaną wartością, ale aktualizuje się i może być uchwycony jedynie w relacji z tymi, którzy się na nią powołują, wyrażają ją bądź praktykują. Jej zawartość będzie się zmieniać zależnie od autorów, środowisk, momentów historycznych.

⁵ Timothy Garton Ash, *Czy Europa Środkowa istnieje?*, przeł. Jarosław Anders, w: tegoż, *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej*, przeł. Anna Husarska, Polonia, Londyn 1990, s. 195.

⁶ Ludwik Krzywicki, *Idea a życie*, w: tegoż, *Wybór pism*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 867.

Nawet jeżeli rezultatem badania będzie stwierdzenie, że w istocie wokół idei tej integrowały się stosunkowo nieliczne środowiska, a jej oddziaływanie było ograniczone; jeżeli okaże się, że projekty Europy Środkowej dają nam zaledwie wgląd w życie niewielkich grup intelektualistów, ta mikroperspektywa, odsłaniająca ich style życia, praktyki, samowiedzę, wewnętrzne sprzeczności i podziały, może okazać się bardziej płodna niż rytualne powtarzanie formuł o nieskuteczności projektu Europy Środkowej w zderzeniu z pragmatyką życia politycznego⁷.

Kolejnym z powodów ciągłych kontrowersji wokół idei Europy Środkowej jest przeoczenie bądź niewyzyskanie wszystkich konsekwencji płynących z faktu, że realizuje się ona przede wszystkim w formie dyskursywnej. Tekstowy charakter większości projektów Europy Środkowej – przyjmowany jako pewna oczywistość – pozostaje często przezroczysty dla komentatorów. Skutkiem tego wiele publikacji poświęconych rekonstrukcji historii debat nad Europą Środkową sprowadza się do chronologicznej rekapitulacji najważniejszych wystąpień połączonej ze szkicowo zarysowanym tłem historycznym i politycznym oraz najbardziej rozpowszechnionymi interpretacjami. Nie pojawiają się pytania o to, w jaki sposób, przy użyciu jakich środków retorycznych pisano o Europie Środkowej, jaka była społeczna pozycja tych, którzy pisali, i kim byli ich odbiorcy, skąd

⁷ Inspiracji dostarczyły mi również studia Marci Shore, wskazującej, w kontekście rozważań nad Europą Środkową, że przy badaniach z obszaru historii idei konieczne jest „uchwycenie takiej samej rzeczywistości ludzi i idei, to znaczy uznania «ciążaru» zarówno poszczególnych jednostek, jak i ich myśli. Nie ma zresztą idei (tak jak nie ma źródeł historycznych), które stworzono by poza czasem, przestrzenią i życiem konkretnych ludzi. Zawsze istnieje jakieś uwikłanie, «życie» zawsze się do nich w jakiś sposób wedrze. [...] umiejscowienie w czasie i przestrzeni [...] jest [...] warunkiem koniecznym [...] wiedzy historycznej. Jedynie dzięki ugruntowaniu danej idei w czasie i przestrzeni możemy pojąć jej historyczną stawkę” (Marci Shore, *Nowoczesność jako źródło cierpień*, przeł. Michał Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012, s. 218).

czerpano inspiracje do formułowania tych projektów i jaka była na nie reakcja.

Analizom esejów i artykułów poświęconych Europie Środkowej brakuje też często fundamentalnego rozróżnienia między pytaniami typu „czym jest Europa Środkowa” lub „środkowoeuropejska rzeczywistość” a „jak się pisze o Europie Środkowej”. Czasem też pytania takie zostają ze sobą utożsamione. Tymczasem, wbrew topograficznemu terminowi, środkowoeuropejskie teksty odnoszą się w mniejszym stopniu do konkretnej, realnej przestrzeni, w większym zaś – do różnego rodzaju reprezentacji – przede wszystkim znów tekstowych – Europy Środkowej. Brak problematyzacji typów referencji oraz refleksji nad charakterem poszczególnych reprezentacji ma poważne konsekwencje, na które zwraca uwagę francuski literaturoznawca Xavier Galmiche, pisząc:

często sprawia nam kłopot zrozumienie znaczenia estetycznego [motywów wielokulturowości obecnych w środkowoeuropejskiej literaturze – przyp. aut.]. W efekcie, ulegamy pokusie uproszczonego socjologizmu, ujmującego obrazy obecne w tekście jako ilustracje jakiejś historycznej rzeczywistości⁸.

Żeby uniknąć tego rodzaju nieporozumień, jako kluczową dla moich badań przyjmuję kategorię tekstu, rozumianego z jednej strony jako najbardziej zaawansowana, dążąca do autonomii forma piśmiennych dyskursów⁹, z drugiej zaś – jako medium komunikacji, sposób działania w przestrzeni społecznej, a także materialny nośnik treści. Interesować mnie będą zarówno praktyki, dzięki którym idea Europy Środkowej „dochodzi do głosu”, jak i treść poszczególnych projektów, a wreszcie – ich recepcja.

⁸ Xavier Galmiche, *Vítězství paradigmatu: toponymní deklinace, figura multikulturních prostorů*, „Slovo a smysl” 2011, nr 16, s. 23 (przeł. Weronika Parfianowicz-Vertun; jeżeli nie zaznaczono inaczej, wszystkie fragmenty tekstów obcojęzycznych w przekładzie autorki).

⁹ Por. Grzegorz Godlewski, *Antropologia pisma: nowe obszary*, w: *Antropologia pisma. Od teorii do praktyki*, red. Philippe Artières, Paweł Rodak, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 56.

W proponowanym tu ujęciu kategoria dyskursu stanowi element antropologicznej analizy praktyk umożliwiających wyrażenie idei Europy Środkowej. Ponieważ dyskusje nad Europą Środkową w przeważającej mierze toczyły się na łamach różnych czasopism i wydawnictw, a drukowana publikacja była głównym nośnikiem, dzięki któremu pojęcie to znalazło najpełniejszy wyraz, istotnych narzędzi dostarczą mi badania z obszaru antropologii słowa i piśmienności. Zgodnie z tą metodologią zakładam, że sposób tworzenia i obiegu tekstów, techniki ich reprodukcji, praktyki piśmienne i czytelnicze z nimi związane miały istotny wpływ na treść projektów Europy Środkowej. Analiza tych czynników pozwoli także powiedzieć wiele o ich funkcjonowaniu i znaczeniach, jakie były im nadawane. Istotne będzie też ulokowanie tych tekstów na mapie historyczno-kulturowej, co oznacza nie tylko opisanie kontekstu historycznego, w którym powstały, lecz także spojrzenie na nie przez pryzmat specyficznego momentu w historii mediów słowa – w tym wypadku pozwalające dostrzec w nich dzieło zaawansowanej epoki typograficznej, zarazem jednak efekt swoistej medialnej inwersji, związanej ze sposobem wytwarzania tekstów w nieoficjalnych wydawnictwach, porównywanej wręcz do „powrotu do czasów sprzed Gutenberga”. W ujęciu tym podkreślony zostanie też performatywny wymiar samego pisania – tworzenie tekstów jest postrzegane jako praktyka mająca znaczący wpływ na przekształcanie rzeczywistości społecznej¹⁰.

¹⁰ Proponowane tu ujęcie problematyki środkowoeuropejskiej, wykorzystujące kategorię dyskursu, wyrasta, między innymi, z inspiracji klasycznymi studiami Michela Foucault. Jego stwierdzenie, że przedmiot dyskursu jest ustanawiany w jego ramach i przezeń wytwarzany, pozwala przenieść punkt ciężkości z pytań o to, czy Europa Środkowa istnieje, w kierunku rozważań nad formacjami dyskursywnymi, w ramach których pojęcie to funkcjonuje. Por. m.in. Michel Foucault, *Archeologia wiedzy*, przeł. Andrzej Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977. Ważny punkt odniesienia stanowi dla mnie refleksja nad dyskursem, który „można rozumieć i analizować przede wszystkim jako formę społecznego